

Orcid: 0000-0002-6934-996X

Gönderim Tarihi: 28.08.2023

Kabul/Yayın Tarihi: 09.10.2023

*Sorumlu Yazar E-Posta Adresi: sezindirihan@halic.edu.tr

Osmanlı Taşra Merkezlerinde Modern Belediyelerin Ortaya Çıkışı: 19. Yüzyıl Sonu ve 20. Yüzyıl Başlarında Ankara Örneği

Sezin DİRİHAN^{1*}

¹Haliç Üniversitesi, İç Mimarlık Bölümü, İstanbul, Türkiye

Öz

Tanzimat dönemi reformları Osmanlı İmparatorluğu'nun hem toplumsal dinamiklerini hem de kentsel yapısını etkilemiştir. Bu dönüştürücü dönem, idari ve ekonomik modellerde, kentsel göç ve şehir nüfusundaki artışla birlikte kapsamlı kentsel planlama müdahalelerini gerektiren önemli değişimleri beraberinde getirmiştir. Şehirlerin fiziki anlamda düzenlenmesi, imar faaliyetleri, temizlik ve bakım hizmetleri gibi ihtiyaçlar aciliyet kazanırken, şehirlerdeki kontrolsüz büyüme de yeni bir idari örgütlenmeyi gerektirmiştir. Daha önceleri kadınların kontrolünde olan idari yapının da yetersiz kalmasıyla birlikte modern belediyelerin oluşum sürecini başlamıştır.

19. yüzyıl sonundan itibaren başta başkent İstanbul olmak üzere zamanla diğer taşra merkezlerine yayılan pek çok kentsel düzenleme faaliyetleri görülür. Çalışmada, Osmanlı Devleti'nin önemli taşra vilayetlerinden olan Ankara'da, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başı aralığında gerçekleştirilen modern belediyeçilik faaliyetlerinin sürecinin ve gelişiminin izlenmesi hedeflenmektedir. Temel amaç, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki modern belediyeçilik çalışmalarının Ankara kentindeki yansımalarını ve etkilerini, belediye teşkilatının başlangıcından itibaren incelemek olacaktır. Bir vaka çalışması olarak Ankara'nın seçilmesini motive eden çeşitli temel faktörler bulunmaktadır; bunlar arasında İstanbul'un ötesinde kentsel gelişime ilişkin daha geniş bir anlayışa duyulan ihtiyaç, Ankara'nın bölgesel önemi, İstanbul ile karşılaştırmalı analiz potansiyeli ve Osmanlı şehirlerinin değişen zamana nasıl uyum sağladığına dair veriler sunması gibi gerekçeler yer almaktadır.

Anahtar sözcükler: Ankara, Belediye, Osmanlı Devleti, Kentsel reform, Şehircilik

1. Giriş

19. yüzyıldaki Tanzimat Fermanı reformları, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir dönüm noktası yaratmış; sadece idari ve ekonomik yapıyı yeniden şekillendirmekle kalmamış, aynı zamanda kentsel yapıyı da derinden etkilemiştir. Şehirler artan nüfusla büyüdükçe ve kırsal kesimden göçmen akınına maruz kaldıkça, geleneksel kent planlamasının yetersizliği giderek daha belirgin hale gelmiştir. Osmanlı şehirlerindeki altyapı ihtiyaçları ve eksikler, şehirlerin batılı bir görünüme kavuşması önünde somut engeller oluşturduğundan; tıpkı Avrupa'daki gibi geniş ve düzenli caddelerin olması, parkların ve meydanların oluşturulması niyetlerinin de bu reform sürecini şekillendirmede önemli etkiye sahip olduğu söylenebilir.

Şehirlerin kontrolsüz büyümesi önemli bir zorluk teşkil ediyordu. Ağırlıklı olarak kadınların denetlediği geleneksel idari yapıların ise bu kontrolsüz büyümeyi yönetecek donanıma sahip olmaması, modern belediyelerin kurulması sürecini getirmiştir. Temelleri başkent İstanbul'da atılmış bu yeni idari yapılanma, etkilerini yavaş yavaş Osmanlı İmparatorluğu'ndaki taşra merkezlerine yayacak şekilde, kentsel yönetimde çığır açan bir değişimi simgeleyecekti. Kentsel reformlar, yalnızca şehirlerin fiziksel düzenini değil aynı zamanda sosyal, ekonomik ve kültürel dinamiklerini de yeniden şekillendirmiştir. Bu bağlamda, Osmanlı kentsel gelişiminin önemli bir sürecini kapsayan modern belediyelerin kurulması kentsel yönetimde yeni bir dönemin habercisi olmuştur.

İdari yapılanmada Osmanlı taşra merkezleri; tarihi, kültürel ve coğrafi bağlamına özgü zorluklar ve farklılıklar içerdiğinden kendine özgü değişkenler sunmuş, modern belediyelerin kuruluş süreci çeşitli dinamiklerle şekillenmiştir. Bu şehirler arasında Ankara, önemli ticaret yolları üzerinde stratejik bir konuma sahip ve imparatorluk içindeki ticari faaliyetlerin bağlantı noktası olan bir merkez konumundaydı. Aynı zamanda Tanzimat sonrasındaki pek çok reformun izinin sürülebildiği bir vilayet olarak Ankara, Osmanlı Devleti'nin modern belediyecilik faaliyetlerinin gelişimini taşra bağlamında izlemeye olanak sağlamaktadır.

19. yüzyıl başında Anadolu Eyaleti'nden ayrılarak ayrı bir eyalet olan Ankara, Yozgat, Kayseri, Çorum ve Kırşehir şehirlerini kapsayan vilayet merkezi konumunda olmuştur. Buna yüzyıl sonlarında İstanbul ile arasında ulaşımı sağlayan demiryolunun açılması da eklenince, nüfus ve ticaretin canlandığı ve şehrin yeni bir merkez doğrultusunda yeniden hareketlendiği görülür. 1871 yılındaki vilayet salnamelerinde yer almaya başlayan Ankara Belediye Meclisi'nin, gerek kendi bünyesinde gerekse vilayet meclisi ile birlikte, 1924 yılındaki Ankara Şehremaneti'nin kuruluşuna kadar olan sürede yaptığı çalışmalar, Ankara'daki modern belediyecilik faaliyetlerini yansıması açısından önemlidir. Bu çalışma, belediye örgütünün salnamede yer almaya başladığı tarihten itibaren Osmanlı Devleti'nde modern belediyecilik bağlamında yapılan çalışmaların Ankara şehrindeki yansımalarını ve etkilerini incelemeyi amaçlamaktadır.

Modern belediyecilik faaliyetlerine dair yapılmış pek çok çalışmanın İstanbul'a odaklanma eğiliminde olduğu; Anadolu'nun merkezinde yer alan Ankara vilayetinin ihmal edildiği düşünülmektedir. Ankara, İstanbul ile aynı öneme sahip olmasa da, idari ve bölgesel bağlamda yadsınamaz derecede önemliydi. Bir eyalet merkezi olma rolünün ötesinde, Anadolu'daki stratejik konumu ve idari merkez konumu olması sebebiyle bir yönetim ve bölgesel otorite merkeziydi. Dolayısıyla, Ankara'nın ele alınan dönemdeki tarihsel gelişimi, Osmanlı şehirlerinin, Tanzimat reformları ve modern belediyelerin kurulmasıyla başlayan bu dönüştürücü değişimlere nasıl uyum sağladığını incelemek için değerli bir örnek sunmaktadır. Bununla birlikte çalışmanın, başkent İstanbul ile Ankara gibi bir taşra merkezinde kentsel planlamanın ve modern belediyelerin ortaya çıkışı ve yansımalarına dair karşılaştırmalı bir yaklaşımı mümkün kılarak; Türkiye'deki kentsel gelişimin daha kapsamlı anlaşılmasına katkıda bulunacağı düşünülmektedir. Modern belediyecilik faaliyetlerine dair yapılmış pek çok çalışmanın İstanbul'a odaklanma eğiliminde olduğu; Anadolu'nun merkezinde yer alan Ankara vilayetinin ihmal edildiği düşünülmektedir. Ankara, İstanbul ile aynı öneme sahip olmasa da, idari ve bölgesel bağlamda yadsınamaz derecede önemliydi. Bir eyalet merkezi olma rolünün ötesinde, Anadolu'daki stratejik konumu ve idari merkez konumu olması sebebiyle bir yönetim ve bölgesel otorite merkeziydi. Dolayısıyla, Ankara'nın ele alınan dönemdeki tarihsel gelişimi, Osmanlı şehirlerinin, Tanzimat reformları ve modern belediyelerin kurulmasıyla başlayan bu dönüştürücü değişimlere nasıl uyum sağladığını incelemek için değerli bir örnek sunmaktadır. Bununla birlikte çalışmanın, başkent İstanbul ile Ankara gibi bir taşra merkezinde kentsel planlamanın ve modern belediyelerin ortaya çıkışı ve yansımalarına dair karşılaştırmalı bir yaklaşımı mümkün kılarak; Türkiye'deki kentsel gelişimin daha kapsamlı anlaşılmasına katkıda bulunacağı düşünülmektedir. Semavi Eyice'nin "Ankara'nın Eski Bir Resmi" veya Sevgi Aktüre'nin "19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi" adlı çalışmaları Ankara'nın kent tarihine kapsamlı olarak ışık tutan kaynaklardandır. . Mehmet Tuncer'in "Ankara (Angora): Şehri Merkez Gelişimi (14.-20. yy)" adlı kitabı ise Ankara şehrinin gelişimini ticaret yapıları ekseninde ele alan bir başka temel kaynak olarak yer alır.

Osmanlı Dönemi'ndeki imar ve belediye kararlarına dair kapsamlı bir rehber niteliğinde olan, Osman Nuri Ergin'in "Mecelle- i Umur-ı Belediye" adlı eseri ve tüm bu imar yasalarını günümüz Türkçesiyle aktaran ve yorumlayan Melih Ersoy'un "Osmanlı'dan Günümüze İmar ve Yasalar" adlı kitabı, çalışmanın faydalandığı temel kaynaklardan olmuştur. Osmanlı Devleti'ndeki modern belediyecilik faaliyetlerini inceleyen öncü çalışmalardan olan İlber Ortaylı'nın "Tanzimat Döneminde Mahalli İdareler" çalışması genel çerçeveyi çizebilmek; Zeynep Çelik'in "19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul" adlı kitabı ise başkent İstanbul'daki öncü çalışmaları karşılaştırmalı biçimde takip edebilmek açısından yönlendirici olmuştur. Tüm bunlarla birlikte değişikliklerin arka planını okuyabilmek açısından Ankara şehrinin morfolojik ve toplumsal dönüşümünü konu alan pek çok çalışma ve tez de mevcuttur.

2. Malzeme ve Yöntem

Bağımsız bir kurum olmayı henüz başaramamış belediyelerin bu dönemdeki faaliyetlerine dair ulaşılabilen birincil kaynaklar kısıtlıdır. Yapılan her işin kaydının tutulmamış olabileceği ya da faaliyetler farklı kurumlar üzerinden sürdürüldüğü için kayıtların dağınık halde bulunabileceği ihtimal dahilindedir. Ankara şehri için alınan kararları belgelemesi açısından en kapsamlı kaynaklar vilayet salnameleri ve vilayet gazeteleri olarak karşımıza çıkar. Osmanlı Devleti'nde 1866 yılından sonra görülmeye başlayan vilayet salnamelerinin özel matbaaların yayılmasıyla birlikte pek çok il için yayımlanmaya başladığı görülür [1]. On beş sayısının basıldığı bilinen Ankara Vilayet Salnameleri'nin on üçü ulaşılabilir durumda olup, ilkinde 1871 yılında rastlanır. Şehre dair idari, askeri ve beledi örgütlenmelerin yer aldığı salnamelerden, belediye meclisinin ne zaman aktif olduğu ve üyelerinin kimler olduğu gibi bilgilere ulaşmak açısından pek çok konuda faydalanılmıştır.1 Belediyeyle ilgili yayımlanmış haberlere, sayesinde ulaşmanın mümkün olduğu, ilk sayısı 1872 yılında yayımlanan vilayet gazeteleri ise; bağımsız gazetecilik anlayışıyla toplumu bilgilendirmek, gündelik olaylardan, dünyadan ve ülkeden haberler vermek, halka hitap etmek üzere şehre dair yapılan çalışmaları ve bu çalışmalara halkın tepkisini gösteren bir diğer önemli kaynak olmuştur.2 Önceleri yalnızca resmi haberlerin yer aldığı Ankara Vilayet Gazetesi'ne 1885 yılında Sırrı Paşa'nın valiliği zamanında bir güncelleme yapılarak yeni bir bölüm eklenmiş ve bu tarihten sonra gazetede daha sık yer alan şehirle alakalı haberler bu sayede ulaşılabilir olmuştur [2]. Ulaşılabilen belgeler kısıtlı olsa da, yapılmak istenenler, izinler, maddi sorunlar ve çözüm önerileri gibi konularda meclis ile yazışmalardan elde edilen birtakım arşiv belgeleri de konuyla ilgili incelenen kaynaklar arasında yer alır. Yine kent tarihi hakkında yazılmış ikincil kaynaklar ve seyyahların anlatımlarının ve notlarının da şehirdeki yaşamı okuyabilmek açısından faydalı olacağı düşünülmektedir. Nitekim Eyice'nin aktardığına göre (1972), 16. ve 19. yüzyıllar arasında Ankara'da geçen ve anıların derleyerek şehir hakkında bilgiler veren seyyah sayısı 30'dan fazladır [3].

3. Tanzimat Dönemi'nde Modern Belediyecilik Oluşumu

19. yüzyılda batı odaklı bir değişim süreci geçirmeye başlayan imparatorluğun birçok biriminde Tanzimat Fermanı ile birlikte dönüşümler ve yeni yapılanmalar olduğu görülür. Modern kent planlaması ve kent sorunlarına ilişkin çözümler de bu dönemde gündeme gelmiş ve çoğunlukla Avrupa'daki modeller esas alınarak denenmiştir. Kent planlamalarına dair yapılan reformlar genellikle siyasi ve batı temelli olsa da şehirlerin sınırlarının büyümesi, nüfus artışı ve toplumun yaşam biçiminin değişmesi, yangınlar ve salgın hastalıklar gibi sorunların yaşanması bu ihtiyacın öncelikli gerekçelerini oluşturmuştur [4].³

¹Transkripsiyonlar için, Ankara Sanayi Odası'nın yayımladığı, Bekir Koç tarafından Ankara Vilayet Salnameleri'nin derlenerek transkribe edildiği Osmanlı Kent Yıllıklarında Ankara kaynağından faydalanılmıştır [1].

Geleneksel Osmanlı idari yapılanmasında şehrin yöneticisi konumunda olan kişiler kadılar olup, tüm imar ve temizlik faaliyetlerinin mahalle sakinleri tarafından yapılmasını sağlama ve bu örgütlenmenin sürekliliğini denetleme sorumluluğuna sahipti [5]. Bu işleyişin genellikle örf, adet ve teamüllerle işlediği bilgisi doğrultusunda, belirli kural ve kanunlarla belirlenmediği için kurumsallıktan uzak olması ve her yerde aynı şartlarda uygulanamaması pek çok problemi beraberinde getirmiştir. Bu durumun Tanzimat dönemindeki sistemleşme ve merkezi denetim anlayışına uygun olmaması modern belediyelerin doğuş sürecinde gerekli ortamı hazırlamıştır. 19. yüzyılda ticari ayrıcalıklardan yararlanmak isteyen Avrupalı tüccarların Osmanlı topraklarında yaşamak üzere gelmesi yabancı gayrimüslim nüfusunun artışına da sebep olmuş ve bu durum şehirlerde batılılaşma hareketlerine ivme kazandırmıştır. Şehirde sayıları artan Fransız, İngiliz ve İtalyanların hükümetten düzenli kent hizmetleri talep etmelerinin de kent reformlarına dair kararların alınmasında payı olmuştur. İstanbul'da ilk belediye oluşumu sayılabilecek Altıncı Daire-i Belediye'nin, nüfusu %47 yabancı ve %32 Osmanlı gayrimüslimi olan Pera, Galata ve Tophane mahallelerini kapsaması, bu fikri destekler niteliktedir [6]. Osmanlı topraklarında yer alan yabancıların başta başkent İstanbul olmak üzere Osmanlı kentleri hakkındaki olumsuz yorumları ve Batılı bir kent görüntüsü hayal eden imparatorluğun prestijini sarsabileceği fikri, konuyla ilgili düzenlemelerin yapılması için devlet adamlarını harekete geçiren bir diğer etken olmuştur. Nitekim şehirlerin içinde bulunduğu düzensiz durum, kelime kökü dahi düzeni temsil eden Tanzimat anlayışıyla da ters düşen bir durumdur.

Tüm bu gerekçeler doğrultusunda Osmanlı yöneticileri batılı kentlerde gördükleri belediye örgütlenme sistemlerini, başta İstanbul olmak üzere Osmanlı kentlerine uygulamak için girişimlerde bulunmuşlardır. Tanzimat Dönemi'nin önemli isimlerinden Mustafa Reşid Paşa'nın, resmi görevleri sırasında bulunduğu Paris, Londra, Viyana gibi şehirlere hayran kaldığı ve buradaki kent düzeninin bir benzerini Osmanlı başkenti için de planladığı ve kent reformu konusunu Tanzimat gündemine aldığı görülür. Yolların düzenli ve geniş arterlerle yeniden planlanmasını öneren, bu konuda yabancı uzmanlardan yardım almak gerektiğini belirten Mustafa Reşid Paşa, bu düzenlemenin kentin büyük bölümünde hasara yol açan, Avrupa gazetelerinin sıkça yer verdiği, yangın meselesinin de önüne geçebilmek için elzem olduğunu vurgulamıştır. Nitekim Tanzimat Fermanı'nın ilanından hemen sonra Alman bir mühendis olan Helmuth von Moltke ile görüşülerek ilk kez İstanbul'un kent planlaması için çalışmaların başlatılması Reşid Paşa'nın girişimleriyle olmuştur [7].

Osmanlı Devleti'nde modern anlamda belediye idarelerinin ilk temelleri İstanbul Şehremaneti ve Fransa'daki usulden yararlanılarak oluşturulan Altıncı Daire-i Belediye'nin kurulması ile atılmıştır. Şehremaneti'nin kurulmasıyla birlikte İstanbul ile ilgili çalışmalar başlatılarak, gerek bölgesel gerekse kentin tümünü kapsayacak biçimde, yazılı kurallar ve bunların uygulanmasından sorumlu komisyonlar aracılığıyla sürdürülmüştür. Taşra illerinin de tıpkı başkent gibi Tanzimat reformlarının gerektirdiği ölçüde planlanması ve yenilenmesi için, alınan kararların tüm vilayetleri kapsaması 1863 yılındaki Turuk ve Ebniye Nizamnamesi ile gündeme gelmişse de bunun pratikte karşılık bulabilmesi 1877 yılındaki Vilayetler Belediye Kanunu ile mümkün olmuştur [8].

4. 19. Yüzyılda Ankara

Ankuva, Ankyra, Engürü gibi farklı isimler almış olan Ankara şehri, Hitit, Frig, Pers, Galat, Roma, Bizans ve Selçuklu gibi pek çok farklı medeniyete de ev sahipliği yaptıktan sonra 14. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin hakimiyetine girmiştir.

² Ankara Vilayet Gazeteleri'nin transkripsiyonları için Murat Tuğluca'nın 2003 yılındaki Ankara: Vilayetin Resmi Gazetesi (1871-1921) adlı Yüksek Lisans Tezi'nden faydalanılmıştır [2]. 3 14, 15 ve 16. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve yükseliş dönemlerine paralel olarak yeni mahallelerin kurulması yoluyla hızla genişleyen şehir merkezlerinin sınırları 19. yüzyıla kadar korunmuştur. 19. yüzyılda ise şehirlerin mekansal yapısındaki değişim, daha çok demiryolu, yeni ticaret merkezlerinin kurulması, idari merkez olma, askeri kışla gibi yeni çekim noktaları sebebiyle ortaya çıkmıştır. Anadolu şehirlerinde yaşayan nüfusun toplam nüfusa oranı 18. y.y.'da %8-9 civarında iken 19 yüzyılda bu oran %25 e yükselmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. [4], s.37.

Coğrafi olarak Anadolu'nun merkezinde olan şehir pek çok açıdan avantajlı bir konumda yer almış; Kral Yolu ve İpek yolu gibi önemli ticaret yollarının kesişim noktasında olması, yüksek dağlar ile çevrili bir tepe üzerinde olduğu için korunaklı yapıda olması, çevresindeki tarım alanları ve kır yerleşimleri olması ile tarih boyunca tercih edilir konumunu korumuştur [9]. Şehrin etrafında şekillendiği kale ve çevresi her dönem merkez konumunda olsa da, 19. yüzyıl ile birlikte ovaya doğru gelişim başlamıştır. Ankara Kalesi Bizans döneminden itibaren şehrin ticari merkez olmasını sağlarken, Selçuklular döneminde artan ticaret ve imar faaliyetleri de Ankara'nın sonraki yüzyıllar boyunca merkezi konumunu güçlendirmiştir. Osmanlı döneminde bölgede yetişen tiftik keçilerinin yününden imal edilerek yapılan sof üretimi ve ticareti, Osmanlı döneminde Ankara'nın en önemli ticari gelir kaynağı olmuş ve şehrin gelişim sürecine de oldukça katkıda bulunmuştu. Özellikle Orta Çağ'da İpek Yolu'nun getirdiği ticari canlılık, sof ve dokuma ticaretinin de etkisiyle, Ankara'ya altın çağını yaşatmıştır. Tuncer (1999), 16. yüzyılın sonlarındaki sof üretiminin 4-5 bin tezgah kapasitesine ulaştığını ve bu yoğun üretimden elde edilen ürünün İstanbul başta olmak üzere Halep ve Bursa gibi Osmanlı şehirleri ve Venedik, Lehistan gibi Avrupa ülkelerine satılabilecek seviyede olduğunu aktarır [10]. Yerli tüccarların yanı sıra yabancı tüccarların da sof ticareti için şehre gelmesiyle, ekonominin başlıca kaynağı olan sof ticareti, ticaret hanlarının oluşmasına ve kentin merkezinin bu çevrede biçimlenmesine katkıda bulunmuştur.

19. yüzyıla yaklaşıldığında Ankara'nın ticaret şehri olma özelliğini yavaş yavaş kaybetmeye başladığı görülür. Bunun nedenlerinden biri sof üretiminin bozulması, bir diğeri ise İngiltere'nin kaliteli tiftik üretimini gerçekleştirmeyi başararak fabrikalar kurması ve pazar payına ortak olması; Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu mali durumun, yerel sanayinin duraklaması ve uluslararası kapitülasyonlar ile ülke içindeki mevcut ekonomik durumun da bu gerilemeyi etkilediği söylenebilir. 17. yüzyıl itibarıyla azalmaya başlayan sof üretim tezgah sayısı 19. yüzyılda birkaç taneden ibaret kalmıştır [10]. Ticaret yoğunluğunun azalmasıyla birlikte hanlar bölgesi eski yoğunluğunu kaybetmiş ve tarımsal üretimin önem kazanmasıyla kent merkezi ovaya doğru genişlemeye başlamıştır. Tüm bunlara ek olarak, 19. yüzyılda devletin pek çok bölgesinde yaşanan kuraklıklar, Ankara ve civarını da olumsuz yönde etkilemiştir. Sadece Ankara'da 1845, 1875, 1887, 1894 ve 1895 senelerinde art arda kuraklık ve kıtlık yaşanmış, şehirdeki üretim ve ticaret ciddi biçimde etkilenmiştir. Bununla birlikte, yaşanan ölümler, göçler, kuraklıktan dolayı kuruyan su kaynakları ve su sıkıntısının artmış olması, bölge halkının hijyen koşullarını sağlayamamasından dolayı ortaya çıkan salgın hastalıklar da şehrin durumunu oldukça etkilemiştir [11,12].⁵ Ankara'nın 19. yüzyıldaki durumunu çöküntü olarak nitelendiren Tuncer (1999), sadece Ankara çevresinde 18000 kişinin ölümüne yol açan kıtlık felaketinin yanı sıra, 1881 ve 1917 tarihli büyük yangınların durumu daha da kötüleştirdiğini iletir [13].⁶ Kıtlık şehrin demografik yapısını etkilerken, yangınlar ise büyük çapta kent dokusuna zarar vermiştir.

⁴ 19. yüzyılın başlarında bir süreliğine İstanbul'da bir gezgin olarak bulunan Alman Ernst Christoph Döbel İstanbul'u uzaktan büyüleyici bir şehre benzetirken, yakından çürüyen bir cesede benzetmiştir. Yine benzer dönemlerde İstanbul'da bulunan bir diğer gezgin Ida Pfeiffer ise şehrin sokaklarını dar ve çirkin olarak nitelendirmiş, bitmeyen yokuşların ise bu şehirde kalmaktan çabucak tiksindirir hale getirdiğinden şikayet etmiştir. ⁵ Ankara vilayetinin genelinde yaşanmış olan kıtlıkta yaklaşık 627.290 kişinin açlık sınırında olduğu tespit edilmiş, söz konusu kişilere yardım edilebilmesi için bölgedeki idareciler durumu hükümete bildirmişlerdi. 1874 yılındaki kıtlık sorunu, yaşanan açlık dolayısıyla tifüs, sıtma, humma gibi salgın hastalıkların ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Hastaların düzenli bir şekilde tedavi edilebilmesi için uygun hastanenin olmayışı ise bir başka sorun yaratmıştır. ⁶ Kuzey Almanya kentleri birliği olan Hansa'nın İstanbul temsilciliğinde görev yapmak üzere 25 Ocak 1846'da İstanbul'a gelen Andreas David Mordtmann o günleri şöyle aktarmaktadır: "Ankara Valisi Derviş Paşa, vilayetinde baş gösteren felaketi Babrali'ye bildirmeye bile lüzum görmediği için hükümet, saydığım vilayetlerde Ekim 1873'ten itibaren olup bitenlerden ancak Nisan 1874'te haberdar oldu. Oysa günlük gazeteler çok daha önce olaylara dikkat çekmişlerdi. Hükümet bir şey yapmaya karar verinceye kadar birkaç ayın daha geçmesi gerekti. O sıralarda hükümet dış kredi aramakla o kadar meşguldü ki başka şeylerle ilgilenmiyordu. Halbuki kıtlık öyle boyutlara varmıştı ki özel kişi ve kurumların yardımları açlıkla mücadelede artık yetersiz kalıyordu..." [13].

Ankara şehri, ticari dengelerin değişmesiyle prestij kaybetse de, Osmanlı Devleti vilayetleri arasında önemli konumunu korumaya devam etmiştir. Kuruluşundan bu yana daima bir yönetim merkezi olan Ankara, 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Anadolu Eyaleti'nin sancak merkezi, II. Mahmut döneminde ise eyalet merkezi olmuş ve sonraki süreçte de Tanzimat Fermanı'nın getirdiği reform hareketlerinin yansıdığı öncelikli merkezlerden olmuştur. Tıpkı İstanbul ve diğer Anadolu şehirleri gibi Ankara şehrinin 19. yüzyılda yaşadığı tüm olumsuzluklar da, kentin yeniden şekillenmesinde itici güç olmuş görünmektedir.

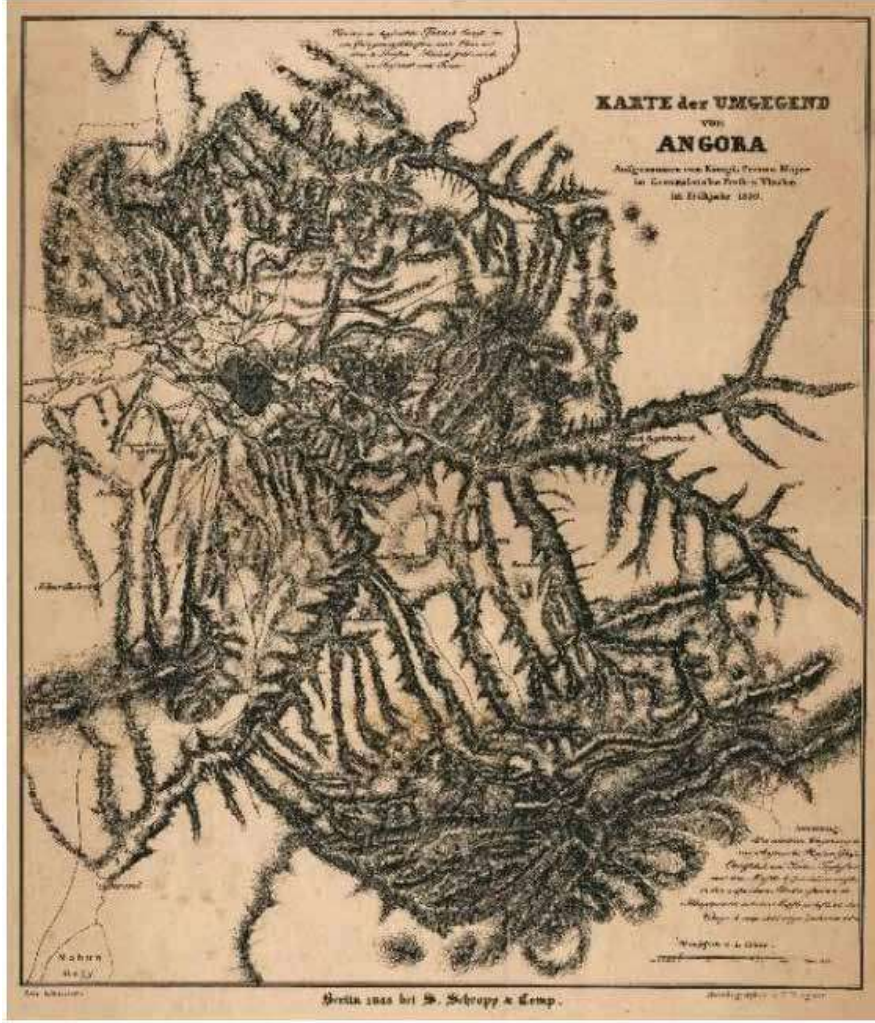
5. Ankara'da Modern Belediyecilik Faaliyetleri

Ankara'daki belediye kuruluşunun tarihi net olarak bilinmemekle beraber, taşradaki idari yapıyı yeniden tanımlayan 1871 Vilayet Nizamnamesi ile aynı yıl içindeki Ankara vilayet salnameleri kayıtlarında Beledi Meclis biriminin ve üyelerinin yer almaya başladığı görülür [1].⁷ Bununla beraber, Ankara'daki mevcut bataklıkların durumuyla ilgili Dahiliye Nezareti'ne ithafen hazırlanmış belge, belediye faaliyetlerinin başlamış olduğunu düşündürür [14]. Ancak belediyelerin faaliyetlerini uzunca bir süre yerel yönetim meclisleriyle bir arada sürdürmesi ve henüz bağımsız bir birim olarak var olmaması, çalışmaların doğrudan yeni kurulmuş olan belediyeye ait olup olmadığı konusunu muallakta bırakır. Osmanlı modernleşen şehir yaşamında, vilayet meclisi ve belediye meclisinin görev tanımları nizamnameler ile ayrılmış olsa da, pratikte bu denli birbirinden ayrı yürütülemediği, özellikle meclisin yöneticisi konumunda olan valilerin etkisinin yadsınamaz derecede yüksek olduğu görülür. Gerek hükümet ile yapılan yazışmalardaki esas muhatap olmaları gerek belediye meclislerindeki onay mercii olmaları, valilerin beledi işlerin yürütülmesinde etkin rol aldığını gösterir. Dolayısıyla valilerin güçlü ve kararlı politikalara sahip olmaları, vilayet yönetiminde olduğu kadar beledi işlerin yürütülmesinde de doğrudan etkili olmuştur. Vilayet gazetelerine bakıldığında Ankara'da da beledi faaliyetlerin Sırrı Paşa ve Abidin Paşa gibi kent çalışmalarına önem veren valiler döneminde arttığı ve birçok sorunun özellikle Abidin Paşa döneminde çözüme kavuşturulduğu görülebilir. Ankara vilayetinin tarihi için önemli bir gelişme olan demiryolunun Ankara'ya gelmesi ve su sorununun büyük oranda çözülmesi konularının Vali Abidin Paşa döneminde olması bu durumu destekler. Belediyelerin ve vilayet meclislerinin görev alanları nizamnameler ile belirlenmişse de pratikte uzunca bir süre işlerin birbirinden ayrılmadığı görülür. Umumi vilayet meclislerinin oluşturulmasını gerektiren 1864 Vilayet Nizamnamesi, vilayet kapsamındaki yolların ve binaların onarım, bakım ve inşası gibi birtakım beledi işleri vilayet meclisinin sorumluluk alanında tutmuştur. 1871 Vilayet Nizamnamesi ise kurulacak belediye meclislerinin yapısını ve görevlerini ayrıntılı olarak belirtmiştir. Bu nizamnameye göre belediye meclislerinin görevi, binaların yapım ve yıkım işleri, kamusal yapılara dair tüm imar işleri, temizlik ve ulaşım işlerinin düzenlenmesi, ölçü ve tartıların denetlenerek fiyat ayarlamalarının yapılması, yangın tulumbalarının temini, iskele, meydan ve mesire yerlerinin yapımı ve yolların aydınlatılması işleri olarak tanımlanmıştır [15]. Ankara'daki belediye kuruluşunun tarihi net olarak bilinmemekle beraber, taşradaki idari yapıyı yeniden tanımlayan 1871 Vilayet Nizamnamesi ile aynı yıl içindeki Ankara vilayet salnameleri kayıtlarında Beledi Meclis biriminin ve üyelerinin yer almaya başladığı görülür [1].⁷

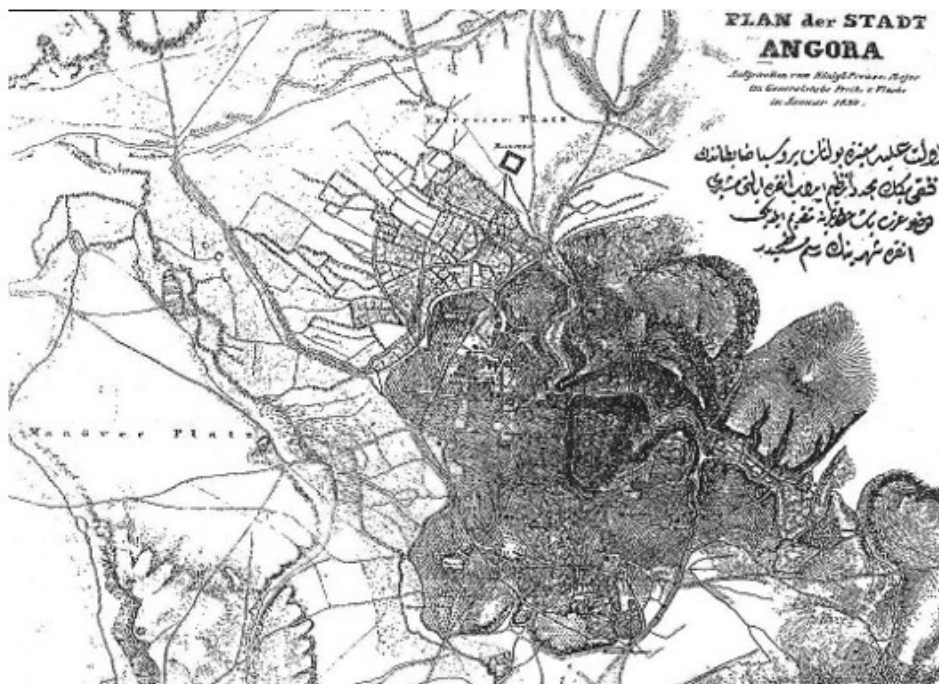
⁵Ankara vilayetinin genelinde yaşanmış olan kıtlıkta yaklaşık 627.290 kişinin açlık sınırında olduğu tespit edilmiş, söz konusu kişilere yardım edilebilmesi için bölgedeki idareciler durumu hükümete bildirmişlerdi...1874 yılındaki kıtlık sorunu, yaşanan açlık dolayısıyla tifüs, sıtma, humma gibi salgın hastalıkların ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Hastaların düzenli bir şekilde tedavi edilebilmesi için uygun hastanenin olmayışı ise bir başka sorun yaratmıştır. ⁶Kuzey Almanya kentleri birliği olan Hansa'nın İstanbul temsilciliğinde görev yapmak üzere 25 Ocak 1846'da İstanbul'a gelen Andreas David Mordtmann o günleri şöyle aktarmaktadır: "Ankara Valisi Derviş Paşa, vilayetinde baş gösteren felaketi Babrali'ye bildirmeye bile lüzum görmediği için hükümet, saydığım vilayetlerde Ekim 1873'ten itibaren olup bitenlerden ancak Nisan 1874'te haberdar oldu. Oysa günlük gazeteler çok daha önce olaylara dikkat çekmişlerdi. Hükümet bir şey yapmaya karar verinceye kadar birkaç ayın daha geçmesi gerekti. O sıralarda hükümet dış kredi aramakla o kadar meşguldü ki başka şeylerle ilgilenmiyordu. Halbuki kıtlık öyle boyutlara varmıştı ki özel kişi ve kurumların yardımları açlıkla mücadelede artık yetersiz kalıyordu..." [13].

Bununla beraber, Ankara'daki mevcut bataklıkların durumuyla ilgili Dahiliye Nezareti'ne ithafen hazırlanmış belge, belediye faaliyetlerinin başlamış olduğunu düşündürür [14]. Ancak belediyelerin faaliyetlerini uzunca bir süre yerel yönetim meclisleriyle bir arada sürdürmesi ve henüz bağımsız bir birim olarak var olmaması, çalışmaların doğrudan yeni kurulmuş olan belediyeye ait olup olmadığı konusunda muallakta bırakır. Osmanlı modernleşen şehir yaşamında, vilayet meclisi ve belediye meclisinin görev tanımları nizamnameler ile ayrılmış olsa da, pratikte bu denli birbirinden ayrı yürütülemediği, özellikle meclisin yöneticisi konumunda olan valilerin etkisinin yadsınamaz derecede yüksek olduğu görülür. Gerek hükümet ile yapılan yazışmalardaki esas muhatap olmaları gerek belediye meclislerindeki onay mercii olmaları, valilerin beledi işlerin yürütülmesinde etkin rol aldığını gösterir. Dolayısıyla valilerin güçlü ve kararlı politikalara sahip olmaları, vilayet yönetiminde olduğu kadar beledi işlerin yürütülmesinde de doğrudan etkili olmuştur. Vilayet gazetelerine bakıldığında Ankara'da da beledi faaliyetlerin Sırrı Paşa ve Abidin Paşa gibi kent çalışmalarına önem veren valiler döneminde arttığı ve birçok sorunun özellikle Abidin Paşa döneminde çözüme kavuşturulduğu görülebilir. Ankara vilayetinin tarihi için önemli bir gelişme olan demiryolunun Ankara'ya gelmesi ve su sorununun büyük oranda çözülmesi konularının Vali Abidin Paşa döneminde olması bu durumu destekler. Belediyelerin ve vilayet meclislerinin görev alanları nizamnameler ile belirlenmişse de pratikte uzunca bir süre işlerin birbirinden ayırlamadığı görülür. Umumi vilayet meclislerinin oluşturulmasını gerektiren 1864 Vilayet Nizamnamesi, vilayet kapsamındaki yolların ve binaların onarım, bakım ve inşası gibi birtakım beledi işleri vilayet meclisinin sorumluluk alanında tutmuştur. 1871 Vilayet Nizamnamesi ise kurulacak belediye meclislerinin yapısını ve görevlerini ayrıntılı olarak belirtmiştir. Bu nizamnameye göre belediye meclislerinin görevi, binaların yapım ve yıkım işleri, kamusal yapılara dair tüm imar işleri, temizlik ve ulaşım işlerinin düzenlenmesi, ölçü ve tartıların denetlenerek fiyat ayarlamalarının yapılması, yangın tulumlarının temini, iskele, meydan ve mesire yerlerinin yapımı ve yolların aydınlatılması işleri olarak tanımlanmıştır [15]. Taşra illerinde belediyelerin kurulması yüzyılın son çeyreğini bulsa da, Ankara'da kentin bütününe kapsayıcı nitelikte erken tarihli bir çalışma dikkat çekicidir. 1839 yılında Kurmay Binbaşı Baron von Vincke tarafından Ankara için çizilmiş iki haritaya rastlanır. Tanzimat Fermanı'nın hemen sonrasında Prusyalı subay Mareşal Helmuth von Moltke İstanbul'un sokak yapısına dair çalışma yapmakla görevlendirilirken Moltke'nin ekibinden olan Vincke'nin de Ankara haritalarını hazırlamış olması, Ankara'nın da benzer bir çalışmaya dahil edilmiş olabileceğini akla getirir (Şekil 1 ve Şekil 2). Ankara'nın tespit edilebilmiş ilk haritaları olan farklı ölçekteki bu iki haritadan, ilki şehri çevresiyle birlikte daha kapsamlı bir çerçevede ele alırken, diğeri ise su yolları, mezarlıkları, kale duvarları ve ana yollarıyla merkeze odaklanmış görünmektedir. Haritada mahallelerin ve bazı yapıların adı yazılı olmasa dahi tüm sokakların çizildiği ve detaylı çiziminden ötürü yapıların yerlerinin bulunabildiği görülür. Ankara Kalesi, kale eteklerinde şehrin gelişme alanı, Paşa Sarayı, Ayan Köşkü, Namazgah Tepe, çarşı ve hanlar, Redif Kışlası, Sarı Kışla, Rum ve Ermeni kiliseleri, bazı önemli camiler, İncesu Deresi, Hatip ve Çubuk çayları, bağlar ile bahçelerin yer aldığı haritada topoğrafik yapı da dikkatlice ele alınmıştır. Haritanın askeri amaçlarla çizilmiş olabileceği bir ihtimal olsa da; Vincke'den Ankara haritasının çizilmesinin istenmesi, tıpkı başkent gibi taşrada da kent planlamasına dair erken tarihli birtakım düzenleme niyetlerinin olabileceğini akla getirir.

⁷ Reis Salih Efendi Meclis başkanı olarak; Emin Bey, Bedros Efendi, Ohannes Ağa ise üyeler olarak belirtilmiştir. Katib Şemsi Efendi ve Refiki Muammer Efendi ile Sandık Emimi Bedros Efendi ise diğer görevliler olarak kayıtlarda yer almıştır [1].

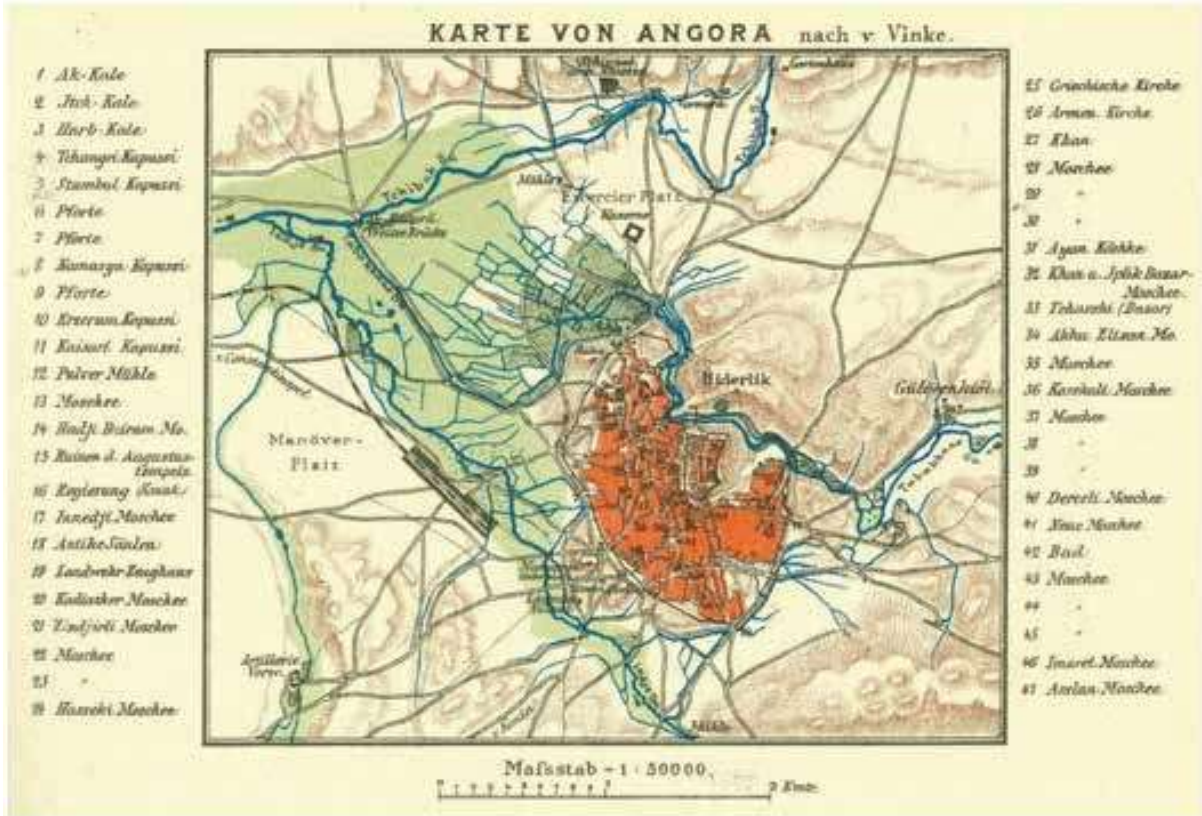

Şekil 1. Binbaşı Baron von Vincke'nin Ankara'yı çevresiyle birlikte gösteren haritası, 1839.

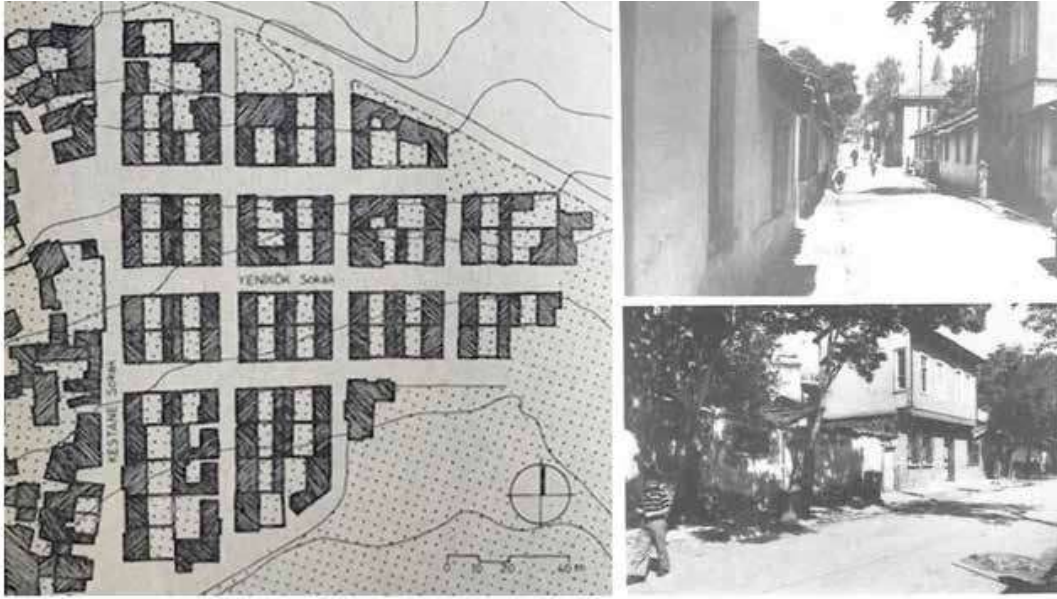
Şekil 2. Binbaşı Baron von Vincke'nin Ankara şehrini gösteren haritası, 1839.

Vincke'nin çizmiş olduğu haritaların; kim tarafından istendiği ve sonraki dönemde herhangi bir düzenlemede kullanılıp kullanılmadığı, konuyla ilgili resmi bir belge tespit edilemediğinden kesin olarak bilinmese de, Ankara için daha sonraki yıllarda çizilecek haritalar için bir altlık oluşturduğu görülmektedir. Bunlardan ilki Edmund Naumann tarafından, Vincke'nin haritasına 1892 yılında yapılmış demiryolunun eklendiği 1893 tarihli haritadır (Şekil 3). Bir diğeri ise Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra 1924 yılında Ankara Şehremaneti tarafından çizilen haritadır. Ankara Şehir Planı'nın yapılabilmesi için yapılan çalışmalarda, Vincke'nin çizmiş olduğu harita aracılığıyla, Taşhan'dan İstasyon'a kadar uzanan kesimde, yol istikamet planı anlayışı içinde bazı planlama kararlarının alındığı belirtilmiştir [16].

Şekil 3. Edmund Naumann'ın Binbaşı Baron von Vincke'nin haritasına demiryolunu eklediği 1893 tarihli haritası.

Ankara'da şehir planlamasına dair erken örneklerden biri 1878 yılında Balkanlardan İstanbul'a gelen göçmenler için Boşnak Mahallesi'nin kurulması olmuştur. Sur dışında düzenlenen bu bölge, geleneksel kent dokusundan farklı olarak Ankara'daki geometrik ızgara plan uygulamasının ilk örneği olarak karşımıza çıkar. 50 konutun yerleşeceği biçimde planlanan mahalle, 14 konut adası ve bunları birbirine dik açılarla bağlayan 8 yoldan oluşmuştur. Denel'e göre (1981), bazıları rastlantı olsa da Boşnak Mahallesi'nin oluşumunda yürürlükte olan nizamnamelerin etkisi açıktır [17]. Nizamname gereği; ucu açık ve düz yolların olması, basamak ve setlerin yapı sınırında kalarak sokağa taşma yapmaması, kapı eşiği, pencere pervazı ve kanat gibi çıkıntıların belirlenmiş sınırlar içinde kalması ve yapıların belirli bir düzen içinde inşa edilmiş olması gibi kuralların uygulandığı görülür (Şekil 4).

Şekil 4. Boşnak Mahallesi.

19. yüzyılda merkezi otoritenin ve güvenliğin sağlanması gibi sebeplerle tüm taşra şehirlerinde önem kazanan ulaşım konusu Ankara şehri için de oldukça önemli bir konuydu. 1873-75 yılları arasında şehrin geçirdiği kıtlık felaketi yolların önemini bir kez daha vurgulamıştır. Yüzyıllardır tiftik geçişine dayalı süren ticaretin yok denecek duruma geldiği, tarım olanaklarının kısıtlı olduğu şehirde, hava şartlarının da etkisiyle, ulaşım imkansız hale gelmiş ve büyük çaplı bir kıtlık yaşanmıştır. Tüm devlet genelinde olduğu gibi Ankara'da da yol yapımında öncelik ulaşım ve haberleşmenin yanı sıra ticaretin devam etmesiydi. Mevcut kervan yollarında tarım ürünleri ve ticaret malzemelerinin taşınması günler sürdüğünden, malların pazarlara ulaşması gecikmekte ve bu süreçte ürünlerin büyük kısmı zarar görmekteydi. Bu nedenle yerel esnaf için ulaşım konusu oldukça önem teşkil etmiştir. Tarım ürünlerinin ve ticaret malzemelerinin sağlıklı ve mümkün olan en kısa sürede taşınabilmesi için yolların tamiri ve yeni yolların yapımı yerel halkın sürekli talep ettiği konulardan olmuş; hatta çoğu zaman vilayet halkı belirli periyotlarla bizzat çalışmalarına dahil olmuş ve yol yapımında görev almıştır. 1869 tarihli Ankara Vilayeti Umum Meclisi'nin gündeminde vilayet yollarının bozukluğu, konu ile ilgili şikâyetler ve vilayet genelindeki tarım ürünlerinin bozulmadan limanlara götürülebilmesi için yolların bir an önce bakım ve onarımının yapılması konuları yer almıştı [18]. Yollar meselesine vilayet gazetesinde de yer verilmiş ve yerel idareciler vasıtası ile halkın istekleri sürekli olarak merkeze iletilmiştir. Bunun yanı sıra, Osmanlı devlet genelinde görevlendirilen mühendis ve diğer uzmanlar Ankara vilayetindeki yolların bakımının yapılması ve yeni yolların açılması için de görevlendirilmiştir. 1880'li yıllar Ankara vilayeti genelinde karayolu yapımının hız kazandığı bir dönem olmuştur. Ankara'da görev yapan valiler, şehir için yolların önemini farkında olmuş ve beledi faaliyetlerde yol yapımını öncelikli tutmuşlardır. Kıtlık döneminden hemen sonra valilik görevini devralan Hacı Akif Paşa'nın göreve gelirken yaptığı konuşma yolların durumunun kavrandığına işaret etmekteydi:

"El ele baş başa verip çalışıp yollarımızı yapalım, arazimizi imar edelim, sanayimizi arttıralım, evlatlarımızı okutalım; görüyorsunuz ki bu yolsuzluk ve sanatsızlık bizi ne hale getirdi? Kıtlık senelerinde muntazam yollar olsaydı bu kadar yokluk çekilir miydi? O kadar canlar telef olur muydu?" [19].

Akif Paşa'dan hemen sonraki sene göreve gelen Vali Aziz Paşa zamanında, Ankara vilayeti genelinde geniş kapsamlı bir şose yol inşaatının ve bununla birlikte birçok köprü ve menfez yapımının tamamlandığı görülür. Yine özellikle Abidin Paşa ve Sırrı Paşa döneminde yol konusunda önemli çalışmalar yapıldığı dikkat çekmektedir.

Yol inşaatlarının daha hızlı ve sistemli ilerlemesi için 1884 senesinde, başkanların valilerden oluştuğu “Umur-ı Nafia Komisyonu” kurulmuş ve bu komisyon çeşitli çalışmalara öncülük etmiştir [11].⁸ 1869 tarihinde Ankara Meclis-i Umumisi’nde iş gücü ve bütçe eksikliğinden dolayı öncelik karayollarına verilmiş; Ankara şehrini İstanbul’a bağlayacak demiryolu yapımı ise ertelenmişti. Demiryolunun Ankara’ya gelmesiyle ilgili ilk girişim 1873 yılında yapılmış olsa da devletin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik durum, inşaatın tamamlanmasını engellemiştir. 31 Ekim 1883 tarihli İzmit-Ankara demiryolu güzergahını gösteren harita ve Asya demiryolu hattının Ankara istasyonuna dair projesi, böyle bir niyetin tekrar oluştuğunu göstermesi açısından önemlidir [20,21]. Sırrı Paşa bu niyetin gerçekleşmesi için valilik döneminde birtakım girişimler yapmışsa da mümkün olamamış, hem karayolu hem demiryolu yapımının devleti mali olarak zorlayacağı gerekçesiyle demiryolunun Ankara’ya gelmesi bir kez daha ertelenmiş ve gerçekleşmesi Abidin Paşa döneminde ancak mümkün olabilmektedir. Nihayet 1888 yılında Vali Abidin Paşa’nın girişimleriyle demiryolu inşaatı başlamış ve 1892 yılında büyük bir törenle Ankara tren istasyonu açılmıştır. Demiryolunun Ankara’ya ulaşması Ankara halkının en büyük isteklerinden biri olmuştur. 1885 yılında Dahiliye Nezareti’ne yazılan yazıda Anadolu’nun orta yerinde yer alan şehre demiryolunun gelmesinin önemli olduğu, halkın demiryolu yapımında çalışmak için üzerine düşeni yapmaya hazır olduğu belirtilmişti [19].⁹ Nitekim 1892 yılında Abidin Paşa’nın gayretleriyle demiryolunun nihayet şehre gelişi halk tarafından memnuniyetle karşılanmış, açılış töreni adeta bir bayram havasında geçmiştir (Şekil 5). Törene gazetede büyük yer verildiği gibi, demiryolu konusu da uzunca bir süre gazetenin gündeminde kalmıştır. İlerleyen haftalarda da tarifeleri, güzergahı ve şimendiferin faydalarına dair gazetede birçok yazı yayımlandığı görülür [2, 22]. Demiryolunun açılışı halk arasında olduğu kadar hükümet tarafında da önemli bir gündem olmuştur. Hükümet tarafından ‘Demiryolunun resmi açılış merasimine Avrupa’nın çeşitli ülkelerinden gelecek zevat için cadde kenarındaki evlerin boyanması ve caddelerde yapılacak genişletmelerin usulüne uygun olarak düzenlenmesi’ talep edilmiştir. Demiryolunun kente gelmesi ile kentin İstanbul ve diğer Anadolu kentleriyle olan ticari ilişkileri de gelişmiş ve yeni inşa edilen bu kamu yapılarıyla, bu civarda inşa edilen pek çok dükkan, mağaza ve otel gibi yapılar kentte yeni bir merkez oluşmasını sağlamıştır.

Şekil 5. Serveti Fünun dergisinin 1892 tarihli 94. sayısının kapağı.

⁸1881-1884 yılları arasında Ankara’da yol yapımı 413.633 metreye ulaşmıştır. ‘Osmanlı Devleti’nde Nafia Nezareti’nin sorumluluk alanında olan yolların yapımı, ihale usulü veya Turuk Nizamnamesi’nde (1869) belirtildiği üzere 16-60 yaş arasındaki erkek vatandaşların çalıştırılması yöntemleriyle gerçekleşmekteydi. Ortaylı (2018), bu yükümlülüğün halk tarafından pek hoş karşılanmadığını; bazı bölgelerde ahalinin hizmet yükümlülüğünü benimsemeyerek para yardımıyla tamamlamak istediğini, bazı bölgelerde ise yol yapıldığı takdirde bedenen çalışacaklarını bildiren örnekler olduğunu belirtir, Ankara’dan yazılan yazı nizamnamenin bu maddesine ithafen yazılmış olmalıdır [5].

Ankara vilayetinin geçmişten gelen susuzluk problemi 19. Yüzyıl'da da hala şehrin önemli problemleri arasında yer almaktaydı. Gerek belediye meclisi gerek valiler su sorununu çözebilmek için uğraşlar vermiş ancak belediyenin düzenli gelire sahip olmaması, ulaşılan çözümlerin kalıcı olmasını engellemiştir. Vilayet Gazetesi'ndeki haberlerde, suyunun masraflarını karşılamak üzere, belediyeye ait olan pazar yerlerinde satılan zahirenin her kilosundan belli bir miktarının alınması veya bir piyango düzenlenmesi gibi çözümlerin denendiği görülür. Suyollarının ve çeşmelerin tamir edilmesi konusunda, çoğu zaman halkın çabaları ve bölgedeki varlıklı insanların maddi destekleriyle ancak bölgesel olarak ve geçici çözümlere ulaşılabilmektedir. Elmadağ'dan toprak künklerle gelen su, kent büyük oranda içme ve kullanma suyu gereksinimini karşılasa da, su kanalları zamanla yıpranıyor; yol, köprü yapımı ve sel gibi etkilerden dolayı bozuluyor ve su kirlenerek hastalıkların artmasına neden oluyordu. AbidinPaşa'nın valiliği döneminde su sorununu çözmek üzere keşifler yapılmış, konu hükümete taşınmıştır. Sağlık ve hijyen gibi konuların dışında susuzluk sorununun şehrin imajını olumsuz etkilediği konusu da Sadaret'e iletilmiş: "...şimendifer münâsebetiyle şehrimize kesretle vürûd etmekte olan ecnebilere karşı yakışsız bir suret göstermektedir" denilerek konunun uluslararası önemi de ifade edilmiştir [23]. Yapılan yazışmalar ve uğraşlar neticesinde irade-i seniyye çıkartılmış, şehre Elmadağ'dan su getirilmesi kararı alınmıştır [24,25]. Elmadağı ve Hanımpınarı bölgelerinden demir borularla getirilen su sayesinde 150'den fazla çeşme ve şadırvan yapılmış ve Ankara'nın yüzyıllardır süren su sorunu kısmen çözüme kavuşmuştur. Su eksikliğinin yarattığı bir diğer sorun da şehrin temizliği ve sokakların bakım işleriydi. Vilayet gazetesi, konuyla ilgili halkın şikayetlerini dile getirmiş ve belediyeyi Ankara'nın temizliğine gerekli önemi vermemekle tenkit etmişti. Şehrin temizliğine gereken önemin verilmediği, şehirde işlek caddelerde dahi gübrelerin ve hayvan leşlerinin görüldüğü ve bunun sağlık açısından sorun teşkil ettiğine dair haberlerin artması üzerine birkaç ay içinde belediyenin şehrin belirli kısımlarında tanzifat arabaları adı verilen temizlik araçları bulundurarak duruma hızlıca müdahale ettiği görülür. 1885 yılının Nisan ayındaki gazete haberinden anlaşıldığı üzere, Belediyenin Gureba Hastanesi yaptırma kararı alması da frengi hastalığının yayılması haberleri üzerine olmuştur [26]. Bu dönemde influenza, çiçek, frengi gibi salgın hastalıkların yayıldığı görüldüğünden, toplum sağlığı ile doğrudan ilişkili olarak temizlik konusunun gündemden hiç düşmediği ve gazetelerde temizlikle ilgili belediyeye yönelik eleştiri yazılarının sık sık yer aldığı görülür [27,28].¹⁰ Yine Vilayet gazetesinde yer alan habere göre, 1893 yılında Eskişehir'de kolera salgının yayılmaya başlamasıyla, belediye tarafından önlemler artırılmış ve temizlik işlerini yürütmek üzere bir komisyon kurularak tıpkı İstanbul'daki gibi şehir dairelere bölünmüştür. Ayrıca, şehrin tüm sokaklarını gezerek temizlenmesi gereken yerleri, örtülmesi gereken lağımaları, düzenlenmesi gereken umumi helaları ve hamamları görevli memurlara bildirmekle yükümlü sıhhiye müfettişleri ve her bölge için sorumlu bir doktor atanmıştır [29,30]. Ancak 1900 yılına gelindiğinde şehirde, 1895 yılında belediye bütçesinden yaptırılan Gureba Hastanesi'nin ve belediyenin doktorları dışında sadece beş doktor ve beş eczanenin olduğu bilgisi, komisyonun ne derecede başarıya ulaşmış olabileceği konusunda şüpheye düşürür. Tüm yetersizliklere rağmen belediyenin birkaç yıl içinde temizlik konusunu kontrol altına aldığı ve halkın yapılan çalışmalardan memnun olduğunu yine gazetede yayımlanan belediyeye teşekkür yazılarından çıkarmak mümkündür [31]. Temizlik işlerinde kullanılan tanzifat arabaları ve görevlilerin masraflarının belediye için ciddi bir yük oluşturduğu, belediyenin bu yükü hafifletmek adına civardaki dükkanlardan ve hanelerden aylık belirli miktarlar toplayarak durumu çözmeye çalıştığı görülür. Ancak tanzifat arabalarının maliyetinin bir sonraki senenin bütçesine tekrar eklenmesi bu durumun kalıcı bir çözüm olmadığını düşündürür [32]. Suyun yetersiz olması sadece temizlik ve sağlık işlerini aksatmıyor, yangınlara da zamanında ve yeterli müdahale yapılmasını engelleyen bir durum oluyordu. Evlerin bitişik ve düzensiz olması, dolayısıyla yangının hızlı yayılıyor olması, yolların eksikliği veya düzensizliği sebebiyle ulaşımın güç olması durumlarına suyun yetersizliği de eklenince Ankara için yangın yıkıcı etkilerde olabiliyordu. Ortaylı, Vilayet salnamelerine dayanarak Ankara'da ilk kez bir tulumba teşkilatının varlığını 1882 yılına işaret eder [5]. 1881 yılındaki, Ankara kalesinin içini ve civarını kapsayan ve hanlar bölgesini tamamen harap eden yangın, bu teşkilatın kuruluşunu hızlandırmış olmalıdır. Aslında bu tarihten çok daha önce 1861 yılında Ankara'da harik tulumbası olmadığı belirtilerek Maliye Nezareti'nden iki adet tulumbanın talep edilmiş olması konuyla ilgili adımların atıldığını gösterir [33]. Nitekim kurulan teşkilatın da bu iki mevcut tulumba ile kurulmuş olduğu görünmektedir; çünkü belediyenin iki adedin yetersiz kaldığını belirterek üç adet yeni tulumba aldığı 1894 yılına kadar konuyla ilgili başka bir kayda rastlanmamaktadır.

¹⁰Gazetede, şehirde sokaklara dökülen süprüntü ve gübrelerin tepelikler oluşturduğu ve işlek caddelerde dahi kedi köpek leşlerinin görüldüğü ve bundan şikayet edenlerin sayısının her geçen gün arttığı belirtilerek, belediyenin ise havalar ısınmadan konuyu çözmesi önerilmiştir. [27,28].

Ankara'nın geçirmiş olduğu kıtlık felaketi, yangınlar ve bunların sonucu olarak ticari faaliyetin yok denecek seviyeye gelmesi şehrin fiziki durumunu da etkilemiş; şehrin uzunca bir süre toparlanamamasına sebep olmuş görünmektedir. Eyice'nin aktardığı bilgilere göre (1972), 1882 yılındaki vaziyet, Ankara'ya görevli olarak gelen iki alman arkeolog Carl Humann ile Otto Puchstein'e, şehrin eski güzel görüntüsünün yok olduğunu düşündürmüştür [3]. Yine yüzyıl sonlarına doğru Ankara'daki kıtlık felaketinden sonra şehri gören Henry C. Barkley için de durum pek değişmiş görünmemektedir, nitekim o da şehri çürümekte olan çöp ve döküntü tepelikleri ile dolu ve dik, zor, dar ve yokuşlu olarak nitelediği yolları açık lağımlardan biraz daha iyi durumda olarak tasvir etmektedir [17]. Şehrin içinde bulunduğu bu vaziyet ve yapılan yorumlar Abidin Paşa'nın da dikkatini çekmiş olacak ki, 'memleketin manzara-i haricesini gayet çirkin gösteren çamur sıvalar üzerine beyaz kireç sıvattırılmasının taht-ı mecburiyete alınması' konusu, başkanlık ettiği icraat komisyonunun şehrin çehresinin değiştirilmesi kapsamındaki planlarından biri olmuştur [34]. Mahalledeki zenginlerin kuracakları iskelelerden tüm mahallenin faydalanmasına müsaade edilerek maliyetin düşürüleceği, böylece fakir olanlara sadece kireç masrafının yükleneyeceği belirtilerek evlerin kireç ile sıvanması valilikçe istenmiş ve gazetede ilan edilmiştir. Texier'in 'hüzünlü ve bakımsız' olarak tariflediği Ankara'nın geleneksel kent dokusunu yansıtan kerpiç dolgu evleri beyaz badana ile kaplatılmış, kale duvarları gibi bazı yerler yer yer mavi, yeşil ve kırmızı ile renklendirilmiştir [35]. Evlerin beyaz badana ile boyanması konusu sonraki yıllarda da belediye meclisinin önemle üzerinde durduğu bir konu olmuştur. Nitekim 1913 yılında Ankara'ya gelen Macar Türkolog Bela Horvath, kentin manzarasından oldukça memnun kalmış, Ankara'nın beyaz evlerinin görüntüsünü ise muhteşem olarak değerlendirmiştir [32]. Şehrin ağaçlandırılması da Abidin Paşa'nın şehrin güzelleştirilmesine dair çalışmalarını destekleyen fikirlerinden biri diğeri olarak görünür. Önce demiryolunu kente bağlayan yol ile Balıkpazarı arasında hükümet konağını da içine alan bir bölgeye yaklaşık 50000 fidan dikildiği daha sonra da şehre bir memleket bahçesi yapılması için çalışmalara başlandığı haberleri gazetelerde yer almaktadır. Avrupa örneklerinden yola çıkarak kentlerin modernleşmesi sürecine dahil edilen ve erken örneklerine İstanbul'da Tepebaşı ve Taksim Bahçeleri ile rastlanan millet bahçesi fikrinde, amaçlardan biri de beledi hizmetlerin kentleşen yeni halkın kamusal mekanda sosyalleşmesine aracı olmasıydı. Ankara Vilayet Gazetesi'ne göre Ankara'da yapılması planlanan bahçenin yeri için keşif yapılmış ve hükümet konağı civarında bir arazi uygun bulunarak çalışmalar başlamıştı. Millet bahçesinin ne zaman kullanıma açıldığına dair kesin bir tarih olmamakla birlikte 1885 yılında Belediye Reisliği görevinde olan Hacı Süleyman Efendi döneminde, kurumuş ve zarar görmüş ağaçların yerine yenilerinin dikildiği ve ağaçların korunması için bir bekçi, sulanması için ise bir tulumbacı tayin edildiği görülür [32]. Şehrin çehresini değiştirmek isteyen Abidin Paşa'nın bir diğer girişimi de şehrin sokaklarının aydınlatılması olmuştu. Ankara'ya elektriğin gelmesi ile ilgili ilk girişim ancak 1916 yılında yapılabilmişse de; memur ve eşraf konaklarının kapılarındaki fenerlerle köşe başları ve hücri sokaklara birer fener konulduğunu 1893 yılındaki gazete haberine dayanarak söylemek mümkün. Bundan birkaç sene sonra gaz sandıklarının nerede kullanılacağı ve depolanacağına dair Sadaret ile yapılan yazışmalar ise, bu fenerlerin çoğaltılmış olabileceğini düşündürür [36,37-38]. İlk kez Silahtarğa'da kurulan fabrikadan sağlanan elektrikle 1914 yılında aydınlatılan İstanbul'dan sonra kısa süre içinde Ankara için de çalışmaların başladığını söylemek mümkündür. İstanbul'un elektrik dağıtım imtiyazını 50 yıllığına alan ve bunu daha sonra kurduğu Osmanlı Anonim Elektrik Şirketi'ne devreden Ganz Elektrik Şirketi, Ocak 1916 tarihinde Ankara'ya iki memurunu göndererek, şehrin elektrikle aydınlatılmasına yönelik bir proje hazırlamışsa da sonuca ulaşamamıştır. 1921 yılında Ankara'da, Maliye Bakanlığı'ndan Şehremaneti'ne aktarılan 2.000 liralık özel bir kredi sayesinde, gazyağı jeneratörleriyle sokakların aydınlatılmasına başlanmıştır [39]. Ankara'da ilk elektrik santralının kurulması ise Cumhuriyet'in ilanından sonra Şehremaneti'nin girişimi ile 1924 yılını bulacaktır.

Şehir içi imar faaliyetlerinin sıkça görüldüğü şehirde camilerin tamir ve inşası ilk sırada yer almaktadır. Bununla birlikte Ankara Belediyesi'nin bazı kamu yapılarının inşasında da yer aldığı görülür. Belediye binası, Tarif ve Posta İdaresi ile bazı eğitim yapıları valilerin belediye ile birlikte yürüttüğü çalışmalar doğrultusunda inşa edilmiş yapılar olarak karşımıza çıkar. 1883 yılında yapım kararı alınan ve 1888'de tamamlandığı anlaşılan Belediye Dairesi'nin eczane, kiraathane ve lokanta gibi birkaç dükkanla birlikte inşa edildiği görülür. Belediye dairesi olarak kullanılan kısım 19. yüzyılda pek çok örneğinin görüldüğü kamu yapılarına bir örnek teşkil edecek biçimde iki katlı ve bir avlu etrafında şekillenen, meclis salonu, müfettişler salonu, kalem odası ve servis alanları gibi birimlerden oluşur [40]. Yapının inşasında ahşap malzemenin ağırlıklı olarak kullanılması ise İstanbul'da 1839 İlmühaber'inden bu yana yapılması istenen kagir inşaat tekniğinin Ankara özelinde uygulanmadığını düşündürür. Nitekim kamu yapılarında dahi henüz uygulanamayan kuralın halktan beklenmesi maddi açıdan pek mümkün görünmemektedir.

Abidin Paşa'nın valiliği döneminde, 1887 yılında Darü'l-Muallimin ile Numune İbtidâi Mektepleri gibi pek çok okulun açıldığı ve öğretime başladığı görülmektedir. Aynı yıl eskisinin kullanılamaz derecede harap olmasından ötürü yeni bir telgrafhane yapıma kararı alındığı da görülür [2]. Gelirleri kısıtlı olan belediyenin faaliyetlerini sürdürürken pek çok maddi zorlukla karşılaşması, sorunlara zamanında ve yeterli çözüm üretememesinin en önemli sebeplerindendi. 1880 ve 1887 yıllarında Tanzimat Dairesine gönderilen yazılarda belediyenin mevcut geliri ile maaşların ve belediye masraflarının ödenmesi mümkün olamayacağından duruma alternatif çözümler arandığı görülür [42,42]. Hatta öyle ki meclise iletilen bu taleplerden kısa bir süre sonra, 1889 yılında belediye gelirlerinin bir kısmının mal sandıklarına aktarılmasından dolayı belediyenin memurlarına maaşları ödeyememesi ve bu sebeple memurların memuriyetten ayrılma derecesine geldikleri belirtilerek, Ankara'ya mahsus olmak üzere bazı gelirlerin tekrar belediyeye nakledilmesi talep edilmiştir [43]. Belediyenin yaşadığı mali problemlerin yüzyıl sonunda dahi devam ettiği; yeni caddelerin açılması, hanelerin duvarlarının sıvanması, bozuk yol ve kaldırımların tamirata gibi konularda yetersiz kalan bütçe gelirleri için sık sık Sadaret'e yazdığı ve yardım talep ettiği belgelere bakılarak söylenebilir [44,45]. Vilayetlerde bayındırlık işlerinin devamlılığını sağlamak için iane toplamak, piyango düzenlemek gibi yöntemlere başvurulduğu örneklere de rastlanmıştır.

6. Sonuçlar

19. yüzyılda yapılan pek çok reform gibi, modern belediyelerin oluşumu da birtakım sebepler doğrultusunda ihtiyaç haline gelmiştir. Şehirlerin ticari merkezler haline gelmesi ile hızlı gelişimi ve buna bağlı olarak nüfus artışı, altyapı ve imar ihtiyaçlarının giderilmesi için daha düzenli sistemlere ihtiyaç duyulması, mevcut idari sistemin yeni şartlar için yetersiz kalması ve Tanzimat zihniyeti ile gelen batılılaşma eğilimleri doğrultusunda Avrupa'daki gibi düzenli kentlerin hayalinin bu ihtiyaçların temelini oluşturduğu söylenebilir. Ekonomik gerekçeler doğrultusunda önceliğin başkent İstanbul'a verildiği modern belediyelerin oluşum süreci zaman içinde diğer vilayetlere de yayılmış; genellikle öncelik ticaret merkezi ve liman kentlerine verilmiştir. Ankara'nın ise konumu itibarıyla imparatorluk için önemli bir bölgede olması, öncü belediyecilik çalışmalarının görülmesinde etkili olmuş görünmektedir. 19. yüzyılda kıtlık, yangın ve ticari açıdan gerileme gibi pek çok olumsuzluğa rağmen özellikle demiryolunun geldiği dönemde Ankara şehrinin bir yeniden yapılanma sürecine girdiği; bina cephelerinin, şehrin ağaçlandırılmasının ve hatta sosyal yaşantının da yollar ve kaldırımlar gibi fiziksel çevredeki bu değişime dahil edildiği, batılılaşma sürecinde kent reformlarının bir başka parçası olduğu görülür. Yeni bir idari yapı olan ve yapılacak çalışmalar konusunda deneyim sahibi olmayan belediye meclisinin, kuruluşundan itibaren Ankara'da birçok konuda girişimler yaptığı, kentin imar ve altyapı ihtiyaçlarını karşılamaya çalıştığı görülür. Tüm taşra genelinde olduğu gibi modern belediyelerin oluşum sürecindeki bu dönemde Ankara vilayetinde de beledi işlerin vilayet meclislerinden bağımsız yürütülmediği, hatta çoğu zaman meclisin idarecisi olan valinin yönetiminde ve kontrolünde gerçekleştiği görülür. Belediyelerin gelirlerinin kısıtlı olması, onu yerel ve bazen de devletin diğer kurumlarına maddi anlamda bağımlı kıldığından, çoğu zaman faaliyetlerini sürdürmesi bu kurumlar aracılığıyla olmuş görünmektedir. Faaliyetleri ve kararları kentteki beledi faaliyetlerin doğrudan göstergesi olduğundan, valiler de modern belediyelerin oluşum sürecinin oldukça önemli bir parçası olarak görünmektedir. Anadolu'nun merkezindeki konumu sebebiyle ticari merkez olma potansiyelini koruyan şehrin yol problemi ele alınan öncelikli konulardan olmuştur. Özellikle yüzyıl sonunda valilerin de etkisiyle şehir içinde ve şehir dışında yol inşaatları hızlanmış diğer vilayetlerle olan ulaşımı kolaylaştıracak pek çok yol ve köprü inşaatı tamamlanmıştır. Yine şehir içinde kullanılabilir su kaynağının az olması ve suyun sağlık ve temizlik gibi diğer konularla doğrudan ilişkili olması su sorununu da Ankara için öncelikli bir konu haline getirmiştir. Yüzyıl sonunda Eymir Gölü, Elmadağ ve Hanımpınarı gibi kaynaklardan kente su taşınarak halkın temiz suya kavuşması sağlanmış ve şehirdeki pek çok çeşme de tamir edilmiştir. 19. yüzyılda bulaşıcı hastalıkların şehirlerde ciddi problemlere yol açtığı ve hastalıkların yayılmasını engellemek için pek çok çözüm denendiği görülür. Su sorununun çözülmesiyle birlikte sağlıklı alakalı konularda da ilerleme kaydedilmiş, temizlik ve kanalizasyon gibi altyapı faaliyetlerinde ilerleme kaydedilmiştir. Şehirdeki temizlik işlerinin düzenli yürütülmesi için komisyonlar kurulmuş, şehir içindeki bataklıkların kurutulmasına dikkat edilmiş, tanzifat arabaları sıklaştırılmıştır. Aynı gerekçelerle tedavisini yaptıramayacak kimseler için Gureba Hastanesi'nin de yapıldığı görülür. Yangınların pek çok tahribata neden olduğu bu dönemde, Ankara'da belediyenin tulumba teşkilatının kurulması için çalışmalar yaptığı, şehrin mevcut durumunun güzelleştirilmesi için ise

cephelerin kireçle sıvanması, yollara ağaç dikilmesi ve park yapımı gibi girişimlerde bulunduğu görülür. Tüm bu gelişmeler göz önüne alındığında Ankara'nın, Tanzimat sonrasında modern belediyeçiliğe dair pek çok faaliyetin denendiği, kentleşme bakımından önemli atılımların yapıldığı bir şehir olduğu söylenebilir. Çalışmalar yürütülürken çoğu zaman tıpkı İstanbul gibi komisyonlar kurulduğu ve faaliyetlerin bu komisyonlar aracılığıyla yürütülmeye çalışıldığı görülür. Nitekim çıkartılan birçok nizamname ve düzenlemenin uygulamada gerçekleşmemesi, kuralların uygulanması ve takibinin sağlanması için komisyonların varlığını gerekli kılmıştır. Fiziksel çevredeki değişimin ekonomik koşullar ile doğrudan alakalı olduğu ve bu ekseninde ilerleyebildiği görüldü de nizamnamelerin ve modern belediyeçiliğe dair çalışmaların vilayetlerin çağdaş bir kent görünümünü kazanmasındaki etkisi Ankara örneğinde açıkça izlenebilmektedir.

Referanslar

- [1] Koç, B. (Dü.), Osmanlı Kent Yıllıklarında Ankara, Ankara Sanayi Odası Yayınları, Ankara, 2014.
- [2] Tuğluca, M., Vilayetin Resmi Gazetesi (1870-1921), Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003.
- [3] Eyice, S., Ankara'nın Eski Bir Resmi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1972.
- [4] İsbir, E., Şehirleşme ve Meseleleri, Gazi Büro Yayınevi, Ankara, 1991.
- [5] Ortaylı, İ., Tanzimat Döneminde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018.
- [6] Demiray, K., Alman Seyyahların Gözüyle İstanbul'da Sosyal ve Kültürel Hayat (1808-1918). Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019.
- [7] Çelik, Z., 19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.
- [8] Ersoy, M., Osmanlı'dan Günümüze İmar ve Yasalar, Ninova Yayınları, İstanbul, 2017.
- [9] Taş, H., XVII. Yüzyılda Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- [10] Tuncer, M., Ankara Şehri Merkez Gelişimi (14-20 YY), 1999.
- [11] Tekemen Altındaş, E., 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Yaşanan Kuraklığın Ankara'ya Yansıması, Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, (ss. 1-13), (2018, S.24).
- [12] BOA. A.}MKT.MHM. 552/16
- [13] Mordtmann, A. D., İstanbul ve Yeni Osmanlılar, Pera Turizm, İstanbul, 1999.
- [14] BOA. ŞD.1333/8.
- [15] Ergin, O. N., Mecelle-i Umur-u Belediye, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1995.
- [16] Ankara Goethe Enstitüsü.Goethe.de web sitesinden 15 Ocak 2021 tarihinde erişildi: <https://www.goethe.de/ins/tr/ank/prj/urs/ktn/trindex.htm>
- [17] Denel, S., Batılılaşma Sürecinde Ebniye Nizamnameleri ve Kentsel Mekanların Değişimine Etkileri Üzerine Bir Deneme, IX. Türk Tarih Kongresi, (s. 1425-1435), (21-25 Eylül 1981).
- [18] İğdi Gülenç, Ö., Ankara Vilayeti Umum Meclisi'nin 1869 Yılı Kararları, Musa Çadircı'ya Armağan Yazılar, Ed. Selda Kılıç, Bekir Koç, Tülay Erçoşkun, Ankara, 2012.
- [19] İğdi Gülenç, Ö., Tanzimattan Sonra İdari Yapılanmada Ankara Örneği (1842-1908). Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009.
- [20] BOA. HRT. h. 2437.
- [21] BOA. PLK. p. 6162.
- [22] Ankara Vilayet Gazetesi, 18 Teşrin-i Sani 1308 (1892)
- [23] BOA. İMMS. 131/5627
- [24] Ankara Vilayet Gazetesi, "Yine bir Lütf-i Celil-i Cenab-ı Şehriyari 16 Ağustos 1305 (1889).
- [25] Ankara Vilayet Gazetesi, "Elmadağ Suyu" 15 Teşrin-i Sani 1305 (1889).
- [26] Ankara Vilayet Gazetesi, "Frengi illetine müptela olanların..." 24 Nisan 1301 (1885).
- [27] Ankara Vilayet Gazetesi, "Belediyemizin tanzifat-ı memlekete ehemmiyet vermemesinden", 6 Mart 1301 (1885). [28] Ankara Vilayet Gazetesi, "Belediyemizin Teşebbüsat-ı Sairesi" 3 Şubat 1303 (1887).
- [29] Ankara Vilayet Gazetesi, 13 Teşrin-i Evvel 1309 (1893).
- [30] BOA., A.}MKT.MHM. 552/16.
- [31] Ankara Vilayet Gazetesi, "Tanzifat" 9 Teşrin-i Sani 1304 (1888).
- [32] Emiroğlu, K., Özsoy, E. D., Aydın, S., & Türkoğlu, Ö., Küçük Asya'nın Bin Yüzü, Dost Kitabevi, Ankara, 2005. [33] BOA. A.}MKT. MHM. 210/20.
- [34] Ankara Vilayet Gazetesi, "Zat-ı sami-i hazret-i vilayetpenahi" 23 Temmuz 1302 (1886).
- [35] İğdi Gülenç, Ö., Abidin Paşa'nın Ankara Valiliği, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, (53(2), 2013, s. 225-248.
- [36] Ankara Vilayet Gazetesi 29 Kanun-ı Evvel 1309 (1893).
- [37] BOA. DH.MKT. 435/69.
- [38] BOA. ŞD. 1206/47.
- [39] BOA. DH.KMS. 36/28.
- [40] Kolay, E., Kaybolan Bir Mimari Miras: Ankara Belediye Dairesi. Ankara Araştırmaları Dergisi, (2018, 6(2)), (s. 237-248).
- [41] BOA. ŞD. 1335/40.
- [42] BOA. MV. 15/23.
- [43] BOA. DH. MKT. 1545/57.
- [44] BOA. DH. MKT. 1878/32.
- [45] BOA. BEO. 988/74079.